

Ураимов К.О.

КЫРГЫЗ ТИЛИНДЕГИ ТАТААЛ СӨЗДӨРДҮН АЛГАЧКЫ
ГРАММАТИКАЛАРЫНДА ИЗИЛДЕНИШИ

Ураимов К.О.

ИССЛЕДОВАНИЕ СЛОЖНЫХ СЛОВ КЫРГЫЗСКОГО ЯЗЫКА
В РАННИХ ГРАММАТИКАХ

К.О. Uraimov

STUDY OF COMPLEX WORDS OF THE KYRGYZ LANGUAGE
IN EARLY GRAMMARS

УДК: 81

Макалa татаал сөздөрдүн лексика-морфологиялык факт катары кыргыз тили боюнча жазылган алгачкы грамматикаларда кандай берилгендиги, кандай аныкталгандыгына арналат. Мында татаал сөздөрдүн лексикалык толук маанилүү эки сөздүн өз ара тизмектеше келүүсүнүн негизинде жаралып, бир гана түшүнүктү атоосуна басым коюлат. Ошондуктан алардын орфографияланышы лексикалык семантикага, андагы ширешүүчүлүккө жараша болуору жөнүндөгү ойлор айтылат.

Негизги сөздөр: татаал сөз, кыргыз тили, кыргыз тил илими, грамматика, лексика, семантика, лексикалык бирдик, сөз жасоо.

Данная статья посвящена анализу и определению лексико-морфологической структуры сложных слов кыргызского языка в ранних грамматиках. Речь идет об образовании сложных слов на основе сочетания двух полнозначных лексических единиц и об их общем наименовании. В связи с этим, орфография данных слов зависит от их слияния и лексической семантики.

Ключевые слова: сложное слово, кыргызский язык, кыргызское языкознание, грамматика, лексика, семантика, лексическая единица, словообразование.

This article is devoted to the analysis and definition of the lexico-morphological structure of complex words of the Kyrgyz language in early grammars. We are talking about the formation of complex words based on the combination of two full-valued lexical units and their common name. In this connection, the spelling of these words depends on their merging and lexical semantics.

Key words: compound word, Kyrgyz language, Kyrgyz linguistics, grammar, vocabulary, semantics, lexical unit, word formation.

Арийне, биз татаал сөз дегенди көптөгөн окумуштуулардын аныктаган пикирлерине кошулуу жана аларга таянуу менен эки же андан ашык толук маанилүү "эски" эле уңгу же туунду сөздөрдүн өзара тизмектеше биригүүсүнөн пайда болуп, экинчи номинациянын натыйжасында лексикалык туунду жаңы маани туюнткан аналитикалык-номинативдик ажырагыс бүтүн бирдик катары түшүнөбүз. Лексика-семантикалык, синтаксистик-структуралык жана функционалдык жактан ичара ажырагыс бүтүндүк түзүп уюшулган мындай бирдик, бир жагынан, лексема катары бир гана маани туюнтса, экинчи жагынан, бир түшүнүк-туюмдун, көрүнүш-кубулуштун атоосу катары колдонулса, үчүнчү жагынан, синтаксистик бир гана

структура түзгөн аналитикалык түзүлүштү туюнтат. Маселен: *желбоо, белбоо, колкап, жолбаачы, жанбаи, каржилик, эжеке бээ саа, Кырмамбас, Жалалабад, Ташкент, ашкана, китепкана* ж.б.у.с. берилген бул мисалдардын баардыгы тең мурдагы эле «эски» эки же үч сөздүн өзара тизмектеше айтылышынын натыйжасында жаңы сөз жасалып, бир гана маани туюнткан бир лексема катары, бир гана аналитикалык түзүлүштөгү бир гана түшүнүктүн аты катары милдет аткарат.

Тилдин лексикалык корундагы бул өндүү көрүнүш жөнүндөгү, б.а. татаал сөз жөнүндөгү эң алгачкы маалымат кыргыз тил илиминде ушул илимдин негиздөөчүсү, кыргыздардан чыккан профессор Касым Тыныстановдун алгачкы эмгектеринде кыскача берилет. Албетте, окумуштуу биз бүгүн татаал сөз деп атап жүргөн категориянын тилде кеңири кездешээрин белгилейт, бирок аларды татаал сөз деген термин менен атабаган. Өзүнүн 1927-жылы Ташкентте жарык көргөн "Биздин тил (кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп)" деген эмгегинде татаал сөзгө тиешелүү маселени "Сөз жана сөз мүчөлөрү" деген теманын алдында карайт. "Сөздөр сырткы түрүнө карай экиге бөлүнөт: мүчөлөнмө сөздөр, сенек сөздөр..., мүчөлөнмө сөздөр экиге бөлүнөт: 1) уңгу сөз, 2) курама сөз..., уңгу сөз үчкө бөлүнөт: 1) жалпы уңгу, 2) кошмок уңгу, 3) кош уңгу" [7, 76-79-б.]. Мына, Касым Тыныстановдун татаал сөзгө тиешелүү айткан ой-пикири ушул жерден башталат. "Өзүнчө жеке туруп маани берген сөздөрдү "жалпы уңгу" дейбиз. Маселен: *баи, ат, өзүз, кез, кулак, ооз, бут* ж.б.у.с.

Эки жалкы уңгу сөздөн куралып бүткөн сөздөрдү "кошмок уңгу" дейбиз. Маселен: *айак кап* деген эки жалкы уңгу сөздү кошуп айттык эле, *айаккап* болуп үчүнчү сөз туудурду, *айак* деген сөз бир буйумдун, *кап* деген сөз экинчи буйумдун атын көрсөтүп турду эле, эки сөздүн башын кошуп айтканыбызда *айаккап* деген үчүнчү буйумдун атын көрсөттү. "Кошмок уңгуну" жеңилдик үчүн "кошмок сөз" деп колдонобуз.

Кыргыз тилинде көп нерсенин аты кошмок сөз менен айтылат. Кошулбай катарынан кош айтылган сөздөрдү "кош уңгу" дейбиз. Маселен: *кийим-кечек, койчу-колоң, бала-чака, катын-калач, акыр-чикир, бала-бакыра*.

Кош унгу сөздөр кошмок сөзгө окшоп үчүнчү маанилүү сөз туудура албайт, маселен, *бала* деген сөзгө "*бакыра*" деген сөздү кошо айттык эле, *бала* деген сөздүн маанисинен чыга албады. Кош унгу сөздөрдү жеңилдик үчүн "кош сөз" деп атайбыз.

Кош сөздөр курама (туунду) сөздөн да куралат (маселен: *койчу-колоң*). Кошмок сөздөр еки түрдүү жазылат: үндөштүк заңына көнгөн кошмок сөздөр кошулуп жазылат, маселен: *айаккап, табаккап, жолбашчы*.

Бири жоон, бири ичке болуп үндөштүк заңына көнбөгөн кошмок сөздөр ортосунан сызыкча менен айрылып жазылат: *жел-боо, бек-таш, бек-аалы*. Кош сөз үндөштүк заңына көнсө да, ортосунан сызыкча менен айрылып жазылат: маселен, *акыр-чакыр, чапан-чапкыт, белек-бечкек, кийим-кечек*" [7, 79-80-б.].

К.Тыныстанов татаал сөздөрдүн жасалуу жолун көрсөтүү менен, алардын унгу, туунду түрүндө турган эки же андан ашык сөздөрдүн катар тизмектеше келип, башка маанидеги үчүнчү сөздү жасай тургандыгына өзгөчө басым коёт, б.а. татаал сөздүн өзүнчө лексикалык бирдик катары жаралуу механизм көрсөтөт да, алар бирине экинчиси кошулуп, биригип, тизмектешип жаңы сөз жасагандыктан, аларды кошмок сөз деген туура термин менен атайт. Окумуштуу бул жерде кыргыз тилинде жаңы сөздүн жасалышында сөз бириктирүү деген атайын терминди пайдаланбаганы менен, анын механизм туура көрсөтөт, кыргыз тилинде мындай жол менен жасалган татаал сөздүн кошмок сөз түрү өтө кеңири колдонуларын, көп нерсенин аты кошмок сөз аркылуу аталаарын өзгөчө белгилейт. Кош сөздөр маселесин да туура аныктап, алардын бири-бирине кошулбай, тизмектешпей, бирикпей, дагы бир башка жаңы сөздү жаратпай катарынан гана айтыла тургандыгына басым коюу менен, ортолоруна сызыкча коюлуу аркылуу бөлүнүп жазылаарын белгилейт.

Ушул эле эмгегинде кошмок сөздөрдүн туруктуу тизмек катары бир гана түшүнүктү билдирип, лексикалык бирдик катары бириктирилип, кошулуп жазыларын көрсөтөт. Кошмок сөздөрдү бириктирип, кошуп жазуу зарылчылыгын 1934-жылы чыккан "Кыргыз тилинин морфологиясы" аттуу системалык нормативдик грамматикасында да белгилейт: еки сөздөн куралса да, так бир маани билдирген сөздөрдү кошмок унгу же кошмок сөз дейбиз. Маселен: *жолбашчы, белбоо*.

Бир нече сөздөн кыскартып, бир гана болуп айтылуучу сөздөрдү кыскарган унгу же кыскарган сөз дейбиз. Маселен: *БАК – борбордук аткаруу комитетта - үч сөз, обком – областтык комитет* – эки сөз. Мындай кыскарган унгулар биздин тилибизге револйутсийадан кийин келди.

Кишинин бир нече сөздөн куралган энчилүү аттары бирге жана кандай айтылса, ошондой жазылат. Маселен: *Сатыбалды, Таабалды, Канкелди*.

Демек, окумуштуу эмгегинде татаал сөздүн үч түрүн бөлүп көрсөтөт: кошмок сөз, кош сөз, кыскар-

тылган сөз. Кошмок сөздөр кошулуп жазылат: маселен: *жолбашчы, колбашчы, Алатоо, желбоо, белбоо* [8, 32-б.].

Эгерде 1927-жылы жарык көргөн эмгегинде "бири жоон, бири ичке болуп, үндөштүк заңына көнбөгөн кошмок сөздөр ортосунан сызыкча менен айрылып жазылат", - деп *бел-боо, жел-боо, Бек-таш, Бек-аалы* деген сөздөрдү мисал келтирген болсо, 1934-жылы жарык көргөн кыргыз тилинин морфологиясында бир эле кошмок сөздөгү жоон муун менен ичке муунду сындырып, бири-биринен айрып, бөлүп жазуу практикасынын туура эмес экендигин белгилеп, андай сөздүн баарын бириктирип жазуу практикасын сунуштайт. Кошмок сөздөр кошулуп жазылат. Маселен: *жолбашчы, колбашчы, желбоо, белбоо, Алатоо* ж.б. [8, 32-49-б.].

Татаал сөзгө тиешелүү маселелер К.Бакейев жана У.Бактыбайев тарабынан жазылып, 1939-жылы чыккан "Кыргыз тилинин морфологиясы" аттуу окуу китебинде да кыскача каралат.

Еки сөздөн курулуп, так бир маани билгизип турса, мындай унгу атоочтор кошмок унгу же кошмок сөз деп аталат. Мисалы: *колбашчы (кол жана башчы), Бүткүлсоюздук (бүткүл жана союздук)*.

Кош айтылып, биринчи сөзү маани берип, экинчи сөзү маани бербеген унгулар кош унгу же кош сөз деп аталат. Кош унгунын ортосу сызыкча (-) менен ажыратылып жазылат. Мисалы: *бала-бакыра, малсал, китеп-китеп* ж.б.

Бир нече сөздөрдүн муунунан же башка тыбыштарынан алынып да кыскартылат. Мындай атоочторду кыскарган унгу дейбиз. Мисалы: Борбордук комитет дегенди БК деп, машина-трактор станциясы дегендин ордуна МТС деп кыскартылып айтылат. Биринчи мууну алынып кыскартылган унгулар (сөздөр) да болот. Мисалы: *райком (райондук комитет)*.

Кошмок унгу сөздөр кошулуп жазылат. Мисалы: *жолбашчы, колбашчы* [2, 33-34-б.].

Кийинки бир эмгекте Усей Бактыбаев "Тышкы көрүнүшү еки түркүн болгону менен ички мааниси жагынан бир гана ажырагыс мааниге ее болуп кеткен негизги этиштердин түрүн татаал этиштер дейбиз. *Ала бер, келе жатат, бара жатат (барат) же баратат (бара жатат)* деген этиштерди ала турган болсок, тышкы формасы жагынан бир гана түркүн мааниге ее болуп турганын байкоого болот...

Негизги этиштер менен көмөкчү этиш сөздөрдүн арасына жардамчы сөздөр кыпчылып айтылса, татаал этиштин түркүмүнө жатат. Анткени мааниси жагынан тутумдашып кетет. Мисалы: *жаза эле берди, ырдай эле берди* ж.б. [4, 10-11-б.].

Жогорто көрүнгөндөй, ушул эмгекте татаал сөз деген термин колдонулуп, анын кошмок сөз, кош сөз, кыскартылган сөз деген түрлөрү жөнүндө кыскача маалымат айтылат.

1950-жылы К.Бакейевдин "Кыргыз тилинин грамматикасы" I бөлүк, фонетика жана морфология деген аталышта орто мектептер үчүн грамматикасы жарык көрөт. Бул грамматикада "бир сөздөн туруп, өз алдынча бир маанини билгизген сөздөрдү жөнөкөй

сөз, эки же андан артык сөздөн туруп, бир гана маани билгизип турган сөздөрдү татаал сөз" [3, 38-б.] деген аныктама берилет да, *Ысык-Көл, Жалал-Абад, МТС, райком, Чоң-Сары-Булак, боз тарпылдак, ак куу, ала карга, алт кара куш* өңдүү мисалдар келтирилет. Татаал сөздөрдү кош сөз, кошмок сөз, кыскартылган сөз деген үч түргө бөлүштүрөт. Бирок "сөз курулушу" деген бөлүмдө "*бийак, быйыл* деген сыяктуу сөздөрдү бириккен уңгу дейбиз (*бийак* эки сөздөн түзүлгөн *бу+жак*, ошондуктан бириккен уңгу болот). ... бириккен уңгу эки сөздөн кошулуп... жасалат, ...эки же андан артык сөздөрдөн биригип, бир гана маанини көрсөтүп, бирге кошулуп жазылган сөздөрдү бириккен уңгу дейбиз" [3, 33-35-б.] деп бириккен уңгуга *апар, айак, өйүз, бүйүз, быйыл, Молдокул, Аккула* өңдүү мисалдарды берет.

Арийне, автор, биринчиден, татаал сөздөрдү, негизинен, үчкө бөлүштүрөт, бирок уңгу жөнүндө көп кылганда, кошмок сөздү бириккен уңгу деп өзүнчө бөлүү менен, маселени так аныктабай чаташ, аралаш кароого баш койгон, экинчиден, автор Молдокул, Аккула, Асанбек деген энчилүү татаал сөздөрдү бириккен уңгу деп, бириккен сөз катары эсептейт. Анткени алар "бирге кошулуп жазылат" [3, 35-б.], үчүнчүдөн, автордун оюу боюнча "эки же андан артык сөздөрдөн туруп, айрым жазылса да, бир гана маанини туюндурган сөздөр кошмок сөз деп аныкталат [3, 40-б.], б.а. бир маани билдирген эки сөздүн айрым-айрым жазылышы кошмок сөздү аныктоодогу негизги белги катары алынат. Албетте, маселени мындай формалдык жактан жөнөкөйлөштүрүп кароо туура эмес. Кошмок сөздөрдүн көбү бириктирилип бирге жазылат: *жарганат, сөөлжан, жанбаш, жаныбар, кашкулак, меңдубана, карагат, кызылгат, китепкана, ашкана, колбашчы, алабата, чалажан, чалагайым, чаржайыт, чартарап, чаркарга, чаручкан, көкнар, Гүлсарат, Аккула, Тайбуурул, Кербилек, Бөрүбасар, Асанаалы, Үсөнкадыр, наркескен, Нарбото, каржылик* ж.б.у.с. кошмок сөздөрдүн мындайча айрымдары бириктирилип, кээси бөлөк-бөлөк эки түрдүү жазылышы алардын компоненттеринин өзгөчөлүгү аркылуу жана лексикализациялануунун деңгээлине жараша аныкталат. Тилдик өнүгүүнүн бүгүнкү этабында кошмок сөздөрдүн баарын же толугу менен бир кылка бириктирип, же айрым-айрым жазууга эч мүмкүн эмес, ар бир кошмок сөзгө өз өзүнчө этият мамиле кылуу зарыл, б.а. бириктирилип жазылуучу кошмок сөздөрдүн тизмесин өзүнчө, айрым-айрым жазылуучу кошмок сөздөрдүн тизмесин өзүнчө көрсөтүп, аларды жазуунун негиздемесин так аныктоо зарылчылыгы бар.

1950-жылы Д.Исаевдин да "Кыргыз тилинин грамматикасы", I бөлүк, фонетика жана морфология деген ат менен орто мектептердин окуучулары үчүн окуу китеби жарык көрөт. Татаал сөзгө тиешелүү маселелер "Жөнөкөй жана татаал сөздөр" деген бөлүмдө кыскача каралат. "Эки же андан ашык сөздөн туруп бир түшүнүктү билдирсе, татаал сөз деп аталат. Татаал сөздөр түзүлүшүнө карай өзара төрткө бөлүнөт: Бириккен сөз, Кош сөз, Кошмок сөз, Кыскартылган

сөз [6, 51-б.]. Биз бириккен сөз менен кошмок сөзгө тиешелүү маселелерди гана карайбыз. "Айрым сөздөрдүн бири-биринин таасири менен тыбыштык жагынан бузулуп, биригип кеткен түрү бириккен сөздөр деп аталат. Жазууда бириккен сөздөр бирге жазылат" [6, 51-52-б.] деп *бияк, тыяк, аяк, быйыл, бүгүн* өңдүү мисалдарды берет. Ал эми кошмок сөзгө "айрым турганда маани берүүчү эки же андан артык сөздөн кошулуп, бир гана түшүнүктү билдирген сөздөр кошмок сөздөр деп аталат" – деп *Кум-Дөбө, коко тикен, Чаар-Арча, ала карга, жети жүз он сегиз, уктап калды, көк кытан, ак чардак, көк карга, кара боор, эчки маарак, көк соору, жылкычы чымчык, акмыя, кара сойлок, сүт куурай, эл кайда көчөт* өңдүү мисалдарды келтирет.

Автор эмгегинде кошмок сөздөрдүн жазылышы жөнүндө эч нерсе айтпайт, бирок кошмок сөздөрдүн айрымдарын бириктирип, айрымдарын бөлөк-бөлөк жазат. Демек, кошмок сөздөрдү жазуунун такталган түшүнүгү жок. Ошону менен эле катар К.Бакейев да, Д.Исаев да татаал сөзгө, өзгөчө анын кошмок сөз түрүнө берген аныктамаларында окшош кемчиликтер бар, биринчиден, кошмок сөздөр толук маанилүү сөздөрдүн, экинчиден, грамматикалык каражаттардын негизинде уюшулган, үчүнчүдөн, өтмө жаңы маани туюнткан, төртүнчүдөн, сөздөрдүн туруктуу тизмеги экендиги так айтылбаган.

1955-жылы К.Дыйкановдун "Имя существительное в киргизском языке" деген эмгеги жарык көргөн. Мында татаал сөздөрдүн жаралышын кыргыз тил илиминде биринчи жолу сөз бириктирүү (словосложение) катары кароо менен, анын кошмок сөз, кош сөз, кыскартылган сөз түрлөрүнө бөлүнүшүн көрсөтөт. "Сложные слова образуются путем сложения основ и играют большую роль в деле обогащения словарного состава..., сложные слова в киргизском языке образуются путем сложения любых знаменательных слов. Причем в составе сложных слов могут быть различные по частям речи слова, но в предложении они не разделяются на самостоятельные члены. Если эти сочетания разделить на отдельные части в предложении, то они перестанут быть сложными словами...", – деп татаал сөздүн жасалуу жолун, анын компоненттеринин ортосундагы ажырагыс бекем байланышты көрсөтүү менен, алардын сүйлөм тутумунда синтаксистик бир гана милдет аткараарына көңүл бурат [5, 62-69-б.].

Арийне, окумуштуу татаал сөз маселесинин лингвистикалык табиятын так түшүнүү мүмкүнчүлүгүнө жетип, анын жаралышын сөз жасоо системасы менен бекем байланышта сөз бириктирүү (словосложение) механизми катары туура белгилегендиги менен, маселени андан ары тереңдетүүнү максат этпегени күрүнүп турат. Бул маселеге эмнегедир кийинки эмгектеринде да кайра кайрылбаган.

Татаал сөздү сөз жасоо аспектинде кароо Б.М.Юнусалиевдин эмгектеринде колго алынган. Ал окумуштуунун "Развитие корневых слов в киргизском языке, 1953" деген докторлук диссертациясынын кол жазмасында татаал сөздөрдүн жасалышы

илимий-теориялык планда каралып, анын туунду сөздөрдүн жасалышындагы синтаксистик ыкма экендиги конкреттүү факт-материалдардын негизинде тарыхый аспектиде терең иликтөөгө алынган. "Имеются неразложимые на современном этапе развития языка корневые слова, восходящие по своему происхождению к сочетанию двух лексических единиц... Семантически компоненты одного словосочетания воспринимаются как одно понятие, и поэтому они представляют неразложимое единство, что отличает сложные слова от синтаксических групп слов" [10, 95-96-б.], - деп лексикалык бирдик катары татаал сөз менен синтаксистик бирдик катары сөз айкашынын айырмачылыгын белгилейт.

Кыргыз тилиндеги татаал сөздөрдүн лексика-грамматикалык табиятын кененирээк пландоо мүнөздөө Ж.Ш.Шүкүровдун атайын изилдөөсүндө колго алынат. Окумуштуу атайылап токтолбосо да өзүнө чейинки окумуштуу-изилдөөчүлөр колдонуп келген кыргызча терминдерди аралаш колдонгон. Маселен: К.Тыныстанов, К.Бакейев, У.Бактыбайев, К.Дыйканов. Б.Юнусалиевдер (акыркы экөөнүн эмгектери орусча болгондуктан) кыргызча татаал сөз деген терминди колдонушпастан, кошмок сөз, кошмок уңгу, кош сөз, кош уңгу, кыскарган уңгу, кыскарган сөз деген терминдерди колдонушкан. Айрым учурларда "татаал этиш" дегенди да пайдаланышкан. "Кошмок сөз" деген термин татаал сөз дегенди да, бириккен сөз дегенди да, "кошмок сөздү" да туюнткандыгы алардын эмгектеринде ачык көрүнүп турат. Ж.Шүкүров изилдөөсүн "татаал сөздөр" деп атаганы менен, тексттеги баяндоолорунда татаал сөз деген термин менен эле катар кошмок сөз деген терминди да аралаш колдонот. Мында, албетте, кошмок сөз деген терминди татаал сөздүн бир түрү катары караса, терминологиялык чаржайыттуулук болмок эмес, биздин түшүнүгүбүздө, маселе андай каралбай жаткандыгында болуп жатат...

Окумуштуу татаал сөз деп "эки же андан көп сөздөн, болбосо, эки же андан көп компоненттен айкалышып, жаңы маани берген же маанини күчөткөн сөздөрдүн айкалышын", - түшүнөт да, *мал чарба, өнөр жай, ата-эне, аткулак, төө тикен, чыр-чатак, ытыр-сытыр, өйдө-ылдый* сыяктуу мисалдар берип, ал жөнөкөй сөздөрдөн өзүнүн экспрессивдүүлүгү, татаал түзүлүштө болуусу жана семантикалык белгилери боюнча классификациялануу мүмкүнчүлүгүнө ээ экендиги боюнча айырмалана тургандыгын белгилейт. Структуралык жана лексика-семантикалык өзгөчөлүктөрү боюнча татаал сөздөрдү окумуштуу компоненттеринин лексикалык толук мааниге ээ же андай мааниге ээ эместиги боюнча типтерге бөлүштүрөт да, аларды структура-грамматикалык негизде сыпаттап берет [9].

Тилде татаал сөздөрдүн мааниси өзгөчө экендигин белгилөө менен, алар тилдин сөздүк составын байытууга чоң мүмкүнчүлүк берээрин, коомдогу жаңылыктарга байланыштуу пайда болгон жаңы түшүнүктөрдү, жаңы заттарды, жаңы нерселерди атоо көпчүлүк учурда татаал сөз аркылуу болоорун жана

өздөрү атаган түшүнүктүн, нерсенин маанисин тактап, таамай, так, ачык билдирүүгө мүмкүнчүлүк түзөөрүн белгилейт [9]. Ошону менен эле бирге татаал сөздөрдү маани жагынан карап:

1. илимде, техникада жана коомдук турмушта кабыл алынган терминдер катарында колдонулуучу татаал сөздөр: *социалисттик чарба, өнөр жай, эмгек акы, дубал газета, үч бурчтук, тил илими, кызыл үй, балдар бакчасы;*

2. ишкана-мекемелердин, энчилүү аттарын (Шүкүров, менчик аттарды) туюнтуучу татаал сөздөр: *Коммунисттик Партия, Орто Азия, Сыр-Дарыя, Ысык-Көл, Кара-Деңиз, Тоголок Молдо;*

3. Кош сөздөр катары колдонулуучу татаал сөздөр: *ата-эне, бала-чака, азык-түлүк, кат-кабар, ыкы-чыкы, кагаз-магаз;*

4. Предметтердин, нерселердин аттарын түздөнтүз көрсөтө турган татаал сөздөр: *оттук тап, бөрү карагат, алабата, кызылгат, кырк аяк, төө жалбырак, ала карга, алп кара куш;*

5. Кыскартылган татаал сөздөр: *КПСС, БК, Райком, МТС, Районо* [9, 8-9-б.].

Демек, окумуштуу татаал сөздөрдү өзүнө чейинки изилдөөчүлөр сыяктуу эле кошмок сөзгө, кош сөзгө жана кыскартылган сөзгө бөлүштүрөт. Окумуштуу кыскартылган сөзгө өз эмгегинде 16-беттен 21-бетке чейин мүнөздөмө берет да, негизинен, орус тилинен кыскарган сөздөргө көбүрөөк токтолот, 22-беттен 25-бетке чейин кошмок сөзгө мүнөздөмө берет, 25-беттен 59-бетке чейин кош сөздөрдү талдайт, 59-беттен китептин аягына чейин, б.а. 79-бетке чейин татаал сөздүн термин катары колдонулушун, татаал терминдин маанисине карай бөлүнүшүн: социалдык-экономикалык, илимий-техникалык, маданий-турмуштук терминдер деп жиктейт да, алардын кыргызча-орусча сөздүгүн берет. Ушундан көрүнгөндөй, кыргыз тилиндеги татаал сөз, өзгөчө анын кошмок сөз түрү атайын терең иликтөөгө алынбаган, автор андайды максат койбогондой сезилет, ошону менен эле катар изилдөөчү проблеманы коюуда жана аны чечмелөөдө айрым бир карама-каршылыктарга, ыраатсыздыктарга да жол берип койгондугу байкалат.

1958-жылы К.Дыйканов, Г.Бакинова, Б.Суранчиева, С.Давлетов, Б.Орузбаева, С.Кудайбергеннов, Э.Абдуллаевдердин жалпы авторлугу менен кыргыз тилинин морфологиясынын системалык курсу биринчи тажрыйба катары "Азыркы кыргыз тили" II бөлүм деген ат менен жарык көрөт. Бул грамматикада алгачкы жолу татаал сөз деген термин кошмок сөз деген терминден так ажыратылып, кошмок, кош жана кыскартылган сөздөр татаал сөздүн түрлөрү экендиги көрсөтүлөт. Татаал сөзгө аныктама берилбестен, анын аталган үч түрү бар экендиги гана айтылат.

"Кошмок зат атоочтор эки же андан ашык маани берүүчү сөздөрдөн туруп, ал сөздөрдүн компоненти жаңы башка маанидеги сөздөрдү түзөт. Алардын бир сөз экендигин синтаксистик жана морфологиялык белгисине карай ажыратабыз.

Кошмок зат атоочтор түзүлгөндө өзүнүн составындагы жөнөкөй сөздөрдүн маанисинен таптакыр алыстап кетпей, ал сөздөргө кандайдыр бир жакындыгы же окшоштугу аркылуу түзүлөт, мисалдар: *Окучуулар төө куштун сүрөтүн тартышты*. Бул сүйлөмдө *төө куш* зат атооч *төө* деген сөз *куш* деген сөздүн ыкташуусу менен үчүнчү бир заттын (куштун) атын көрсөтгү. *Кара курт чакса оорутат*. Мында *кара курт* деген жаныбардын түсүнө жараша сын атооч (*кара*) менен зат атооч (*курт*) сөз биригип, бир татаал сөз түзүлдү [1, 9-б.].

Бул авторлор татаал сөздүн дагы бир түрү катары бириккен сөздөрдү өзүнчө бөлүп карабайт. "Бириккен сөз деген термин кыргыз тилинде татаал сөздөрдүн чаржайыт жазылышынан келип чыккан нерсе" - деп белгилешет [1, 13-б.].

Туура, тилдик өнүгүүнүн тарыхый этабында айрым кошмок сөздөр тыбыштык, муундук өзгөрүүгө учурап, алардын бир кездерде толук маанилүү лексикалык бирдиктер экендиги азыркы учурда анча сезилбей күнүрттөнүп кеткен. Анткени ар бир сөз экинчи бир сөз менен биригип, тизмектешип жаңы маанидеги лексикалык бирдикти жаратууда тилдин абстракциялоо мүмкүнчүлүгүнүн натыйжасында өздөрүнүн конкреттүү лексикалык маанилеринен четтеп, эки компоненттин жалпылаштырылган маанисине ээ болуп калышын шарттайт. Демек, тилдин абстракциялоо кудурет-күчү лексикалык эле мааниси бар тигил же бул сөздүн сөз бириктирүү процессинде өзүнүн мурдагы лексикалык мааниси күнүрттөп же таптакыр эле белгисиз болуп, ошол татаал сөздүк тизмекте формасы гана калганын көрөбүз. Маселен: *карагат*, *кызылгат*, *кожогат* сөздөрүндө *гат* эч кандай лексикалык маани туюнтпайт, бирок ал алгач *мөмө*, *жемиш* дегенди билдирген лексикалык толук эле маанидеги сөз болгон. *Үстөмөн* (үстү төмөн), *улутун* (улуу тын), *каяк* (кайсы жак), *жылаңаяк* (жалаң аяк), *сексен* (сегиз он),

ычкыр (ич кур), *өйүз* (ал жүз), *бүйүз* (бул жүз), *бүгүн* (бул күн), *ыктым* (ык тут), *айда* (ай де), *басмайыл* (бас+ма+айыл), *агайын* (ага ини), *кайнене* (кайын эне), *каржилек* (каруу жилик, каруу кол), *аткана* (ат үйү хана–иранча үй), *ашпоз* (аш бышыргыч, паз-иранча бышыргыч), *Кеңкол* (кең жер, гол-монголчо жер, суу), *Каракол* (чоң суу, кара чоң, гол – суу, жер), *Жалалабад* (жалал шаары, абад-иранча шаар, эл отурукташкан жер), *Чымкент*, *Ташкент* (Таш, Чым кент – түркчө шаар, эл отурукташкан жер) ж.б.у.с. кошмок сөздөр жөнүндө да жогоркуну эле айтууга болот. Булар тарыхый-генетикалык жактан кошмок эле сөздөр. Ошондуктан биз дагы аны өзүнчө бириккен сөз деп бөлүп карабай эле кошмок сөз катары кароону туура деп эсептейбиз. Кошмок сөздүн баары эле биригүүнүн, кошулуунун негизинде жасалат.

Адабияттар:

1. Азыркы кыргыз тили. II бөлүм (авторлор коллективи). - Ф., 1958. - 136-б.
2. Бакеев К., Бактыбайев У. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Ф., 1939.
3. Бакеев К. Кыргыз тилинин грамматикасы. I бөлүк, фонетика, морфология. - Ф., 1950.
4. Бактыбайев У. Кыргыз тилинин этиш бөлүмү. – Ф.: 1939
5. Дыйканов К.Д. Имя существительное в кыргызском языке. - Ф.: Мектеп, 1955. - 97-б.
6. Исаев Д. Кыргыз тилинин грамматикасы. I бөлүк. - Ф.: 1950.
7. Тыныстанов К. Биздин тил. Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч китеп. - Ташкент, 1927.
8. Тыныстанов К. Кыргыз тилинин морфологиясы. - Ф.: 1934.
9. Шүкүров Ж.Ш. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. - Ф.: 1955.
10. Юнусалиев Б.М. Развитие корневых слов в кыргызском языке. - М., 1953.

Рецензент: д.филол.н. Кенжебаев Д.О.